УДК 808.3-541.42:801.541.1

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ДЕЯКИМИ ІМЕННИКАМИ НЕПОВНОЇ ПАРАДИГМИ (ПОХОДЖЕННЯ, СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА, ФУНКЦІОНУВАННЯ)

Тернова А. І., аспірант

Запорізький державний університет

В статті простежується історія іменників неповної парадигми, які входять до складу прийменниково-відмінкових конструкцій з обставинним значенням. Розглядається їх словотвірна структура та особливості функціонування в сучасній мові.

Ключові слова: іменники неповної парадигми, прийменниково-відмінкові конструкції, словотвірна структура, атрибутивні відношення, діалектизм, архаїзм, оказіоналізм, контекст.

Терновая А.И. ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД НЕКОТОРЫМИ ИМЕНАМИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ НЕПОЛНОЙ ПАРАДИГМЫ (ПРОИСХОЖДЕНИЕ, СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА, ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ) / Запорожский государственный университет, Украина

В этой статье исследуется история имен существительных неполной парадигмы, которые входят в предложно-падежные конструкции с обстоятельственным значением. Рассматривается их словообразовательная структура, особенности функционирования в современном языке.

Ключевые слова: имена существительные неполной парадигмы, предложно-падежные конструкции, словообразовательная структура, атрибутивные отношения, диалектизм, архаизм, окказионализм, контекст.

Ternova A.I. FROM RESEARCH OF SOME NOUNS OF NON-COMPLETE PARADIGM (ORIGIN, WORD BUILDING STRUCTURE, FUNCTIONING) / Zaporizhzhya state university, Ukraine

The article deals with the history of nouns of non-complete paradigm, which are part of preposition-case constructions with adverbial meaning. The word building structure of the nouns and peculiarities of their functioning are analysed.

The main words: nouns of not complete paradigm, preposition-case constructions with sircumstancional meaning, the word building structure, circumstance relations, dialectism, archaism, occasionalism, context.

Парадигма, у складі якої немає або однієї з окремих підпарадигм, або однієї чи кількох форм слів, характерних для певного класу слів, є неповною; субстантиви, що вживаються лише в однині або в множині, традиційно відносять до таких, які мають неповну парадигму [1, 70-71; 2, 91; 3, 68-69; 4, 10; 5, 62-63].

Але в сучасній українській мові є ряд іменників, парадигма яких представлена однією з форм. Такі субстантиви зазвичай входять до складу конструкцій з обставинним значенням, особливо багато структур з прийменником *без* (що вказує на відсутність чогось) + ***родовий відмінок іменника***, наприклад : *без* ***перестану*** (СУМ VI 285), *без* ***намислу*** (V 127), *без* ***продиху*** (VIII 169), *без* ***просипу*** (282), *без* ***спину*** (IX *504), без* ***спіху*** (533), *без* ***спочину*** (584), *без* ***стриму*** (769), *без* ***тямки*** (X 346), *без* ***тямку*** (347), *без* ***тяму*** (347), *без* **угаву** (370), *без* ***упину*** (458) тощо.

Згадані структури в мовознавчій літературі називають, прийменниковими конструкціями, прийменниково-відмінковими формами, прийменниково-відмінковими сполученнями [6, 237; 2, 256-262; 7, 521-603; 5, 62]. Іноді ці конструкції відносять до адвербіальних синтаксем [8, 272] або прислівникових сполучень, що співзвучні з іншими частинами мови [9, 196]. Аналізовані структури, безумовно, мають прислівниковий характер, однак вони не адвербіалізувалися й віднесення їх до прислівників невиправдане, оскільки субстантив у складі конструкції не втрачає значення відмінкової форми (флексія є носієм значення роду і числа).

Походження іменників неповної парадигми, що входять до складу конструкцій з обставинним значенням, пов`язане з розбудовою синтаксичної системи давньоруської мови. В історії української мови значна частина безприйменникових конструкцій була витіснена прийменниковими, які стали більш точно і диференційовано виражати думку. Розвиток прийменниково-відмінкових конструкцій наштовхувався на нестачу іменників та їх еквівалентів, адже прийменник, як відомо, служить засобом вираження залежності субстантива від інших слів у реченні. Тому в мові спостерігається процес творення субстантивів зі спеціальною функцією: виступати в постприйменниковій позиції обставинних конструкцій. Інтенсифікується цей процес у староукраїнській мові [5, 65].

З найдавніших часів ці функції виконували переважно нульсуфіксальні девербативи. В середині такої структури відбувалося поєднання (синтез) категоріальної семантики утвореного іменника і прийменника (*перестанути* > *без* ***перестану*** „постійно").

На межі XVI – І половини XVII століття з'являється цілий ряд віддієслівних субстантивів неповної парадигми з суфіксами ***-ок***, ***-ння*** (< ***-ниє***), які входять до складу згаданих обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій з прийменником *без*. Наприклад : *Чтири днь потужне з Хмельницким* ***безперестанку*** *билися* (Літ.Польск. 19); *... помо(г)ли є(с)мо ва(м) ... нємы(с)лячи и нє шацуючи ничого напєрє(д) того ко(ш)ту накладо(в) которыи w(т) на(с) оложєны о тую цє(р)ко(в)* ***бє(з)прє(с)таня*** *поки ся а(ж) ско(н)чила будова(н)є(м)* (ЛСБ 34).

Особливо багато іменників з обмеженою парадигмою трапляється в сучасній мові. Поряд з конструкціями на *без* + ***Р. відмінок іменника*** в художніх творах кінця XVIII - початку XX століття все частіше з'являються й інші прийменниково-відмінкові конструкції з обставинним значенням: *без* ***стриму***, *без* ***просипу***, *в* ***упор***, *до* ***відказу***, *до* ***скруту***, *до* ***нестяму***, *до* ***нестями***, *з(від)* ***нестямки***, *від* ***нестямку***, *з* ***поквапу***, *з* ***розгону***, *з* ***проволоком***, *з* ***нагоном***, *за* ***непослух***, *на* ***відріз***, *на* ***розтяг***, *на* ***мигах***, *на* ***відльоті***, *на* ***розтаванні***, *на* ***розтанні*** тощо. Наприклад: *Без* ***перестанку*** *я о тім думаю, чи будеш ти моя* (П.Чубинськ.); *Без* ***відгалу*** *сіяв густий дощ* (С.Васильч.); *Хоч які широкі зв'язки з світом мали ці люди, але вони жили якось на* ***відчепі***, *ніби на далекому острівці* (І.Ле); *Пташки без* ***перестану***, *без спину виспівували* (І.Левицьк.); *Всю ніч без упину їхали на ті гори ...; Хтось з* ***нальоту*** *оперіщив Хоминого коня. - Гони; - А все ж, бачу, тобі таке життя до* ***вподоби***?; *Дружину поховав, з собою не рахувався, до* ***впаду*** *своїй владі служив!; - А чого ж вони дражняться! – і розплакалась без* ***стриму***; *Тоня розважала всіх своєю боротьбою з труднощами, героїчним викручуванням, бо хоч їй усі дружно й підказували на* ***мигах***, *однак вона й мигів тих не завжди могла второпати і тільки витріщалась за спиною вчителя, на* ***льоту*** *хапаючи підказки, іноді так невпопад, що й саму її розбирав сміх* (з творів О.Гончара); *З* ***поспіху***, *а то з* ***перестраху*** *Улянка спотикалась і розсипала без* ***пуття*** в пісок (Л.Українка) та інші.

У деяких випадках простежується невиразна тенденція до розширення парадигми іменників, що входять до цих прийменниково-відмінкових конструкцій. Інколи вони можуть виходити за межі обставинних конструкцій, стають спроможними вступати в атрибутивні відношення з повнозначними частинами мови, наприклад: *без* **зайвого** *поспіху* (СУМ VII 356) „не поспішаючи", *з(із)* **усього** *розмаху* (735) „з силою розмахнувшись", *за* **одним** *присідом* (VIII 19) „одночасно, разом", з **першого** *приступу* (48) „одразу, з самого початку", *за* **одним** *рипом* (421) „водночас, заразом", *на* **повному** *серйозі* (IX 138) „цілком серйозно", *на* **всьому** (**повному**, **повнім**) *скаку* (244) „навскач (кіньми)", *до* **синього** *смутку* (421) „дуже багато, сила-силенна", *на* **добрий** *спомин* (570) „на спогад" та інші. У реченні субстантиви такого типу інколи можуть виступати поза прийменниковими конструкціями, виконувати функцію додатка, наприклад: *Я тиха, спокійна. А ти [пісне]? – наче вітер! Нема тобі* ***впину*** (Л.Українка); *Летять огні у чорну путь, немає тим огням* ***упину*** (В.Сосюра); *Нема ні* ***впину***, *не* ***перепину***; *День крізь день віддає себе на розтерзання буденщині, кипить у лихоманці справ, ламає голову над чиїмись клопотами, і нема їй* ***впину***, *ніколи нема спокою; Нема і* ***помину*** (з творів О.Гончара) тощо.

До реєстру 11-томного „Словника української мови" внесено близько ста п'ятдесяти іменників неповної парадигми, що вживаються в прийменниково-відмінкових конструкціях з обставинним значенням. Частина з них увійшла до складу стійких сполучень – фразеологізмів, наприклад: виставляти ***на посміх*** (СУМ I 499) „висміювати", збити ***з пантелику*** (VI 50) „заплутати", бути не ***до сподоби (вподоби)*** (IX 557) „не подобатися", брати ***на цугундер*** (XI 246) „притягати до відповідальності".

Деякі субстантиви кваліфікуються словникарями як такі, що перейшли до пасивного шару лексики, стали застарілими, наприклад: *без* ***намислу*** (V 127) „не роздумуючи", *з* ***поквапу*** (VII 18) „поспішаючи", *до* ***пухи*** (VIII 407) „довести до краю", *на* ***розказ*** (688) „наказуючи", *у* ***скитки*** (IX 267) „блукати жебракуючи" та інші. Чимало девербативів такого типу в складі обставинних конструкцій вживаються в діалектах української мови, наприклад: *на* ***засіди*** (III 309) „вислідковуючи", *на* ***кпи*** (IV

18) „кепкуючи", *з(від)* ***нехочу*** (V 401) „неохоче", *з* ***плигу*** (VI 582) „з пантелику", *у* ***помки*** (датися) (VII 130) „надовго запам'ятати", *на* ***прикуску*** (652) „на додаток", *до* ***чмиги*** (IX 345) „як слід", *на* ***храпок*** (XI 138) „силоміць, нахабка" та інші.

Такі конструкції зазвичай є елементами розмовного та просторічного мовлення. Вони широко представленні в художніх творах і можуть мати значення як урочистого (*до* ***скону*** (IX 269) „до смерті"), поетичного (*на* ***розстанку*** (III 816) „прощаючись"), так і іронічного (*на* ***виступці*** (I 505) „іди (ідіть) геть"; виступці – „хатні туфлі"). Наприклад: Він перший за свою любов тяжкі дістав кайдани, але *до* ***скону*** їй служив без зради, без омани (Л.Українка); Як нам [з Білоруссю] світили вогні *на* ***розстанку*** В ночі тривожні під гул батареї, Шану складаю Максимові Танку, Другові й братові юні моєї (А.Малишко); - Ну, а тепер, - к бісу, *на* ***виступці***! - весело загомоніла вона. - Незабаром батько з матір'ю буде! (П.Мирний).

Деякі розглядані іменники внаслідок розширення парадигми набувають незвичної форми, яка стає морфологічним оказіоналізмом. Порівняймо: *Він знов кашляє та в* ***перестанках*** *щось бубонить* (І.Франко), (***перестанки*** - „паузи, перерви"); *Я пошлю Вам ще з дороги дальші переклади… Писатиму в* ***перестанках****, а то для друкарів отаке тремтяче писання, не дуже приємне* (Л.Українка), (***перестанки*** - „зупинки для пасажирів").

З'ясувати значення такої форми іменника з обмеженою парадигмою можна лише за контекстом, наприклад : *Так і треба: вже остання лопнула струна, вкрай напнута сподіванням. Досить. Бо немає* ***стерпу*** (В.Стус), (***стерп -*** „терпіння"); *…вони були мов приречені ярмаркувати* до кінця*, до* ***впаду*** (О.Гончар), (*до* ***впаду -*** „до кінця своїх днів, до смерті").

Урізноманітнення словотвірної структури іменників неповної парадигми, що входять до складу прийменнико-відмінкових конструкцій з обставинним значенням, спроможність окремих вступати в атрибутивні відношення з повнозначними частинами мови, функціонування деяких з них поза межами аналізованих конструкцій все ж не забезпечило набуття іменниками такого типу повного комплекту відмінкових форм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.:Наукова думка, 1969. – 583 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. - К.: Либідь, 1993. - 334 с.
3. Горпинич В.О. Українська морфологія. - Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. - 359 с.
4. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. - К.: Радянська школа, 1974. - 182 с.
5. Білоусенко П.І. Із спостережень над словотвором деяких іменників неповної парадигми // Стилістика української мови. - К.: КДПУ, 1990. - С.62-67.
6. Волох О.Т. Морфологія // Історична граматика української мови. - К.: Вища школа, 1980. - С.165-252.
7. Русская грамматика: В 2 т. / Н.Ю.Шведова, Н.Д.Арутюнова, А.В.Бондарко. - М.: Наука, 1980. - Т.2. - 783 с.
8. Вихованець І.Р. Українська граматика. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993. – 365 с.
9. Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - 399 с.
10. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб., 1893-1912: В 3 ч. - Ч.II. - 915.

СПИСОК СКРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

СУМ	Словник української мови: В 11-и томах. - К.: Наукова думка, 1970-1980.
Літ. Польск.	Літописець албо кройника о земле полской.1673р. – 74 с.
ЛСБ	Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кінця XVI - середини XVII століття. - Зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп 1 Чубинськ. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом, Юго-западным Отделом. Материалы и исследования. СПб, 1872-1877: В 7 т. - Т.5. - С.358.
С.Васильч.	Васильченко С.В. Твори в 4 т. - К.: Видавництво АН УРСР, 1959-1960.
І.Ле	Іван Ле. Твори в 7 т. – К.: Дніпро, 1982-1984.
І.Левицьк	Нечуй - Левицький І.С. Зібрання творів у 10 т. – К. Наукова думка, 1966.
О.Гончар	Олесь Гончар. Твори в 7 т. - К.: Дніпро, 1987-1988.
Л.Українка	Леся Українка. Твори в 5 т. - К.: Держлітвидав, 1951-1956.
В.Сосюра	Сосюра В.М. Твори в 3 т. - К.: Держлітвидав, 1957-1958.
А.Малишко	Малишко А.В. Вибрані твори. – К.: Радянська школа, 1990. - 167 с.
П.Мирний	Панас Мирний. Твори у 5 т. – К.: Видавництво АН УРСР, 1954-1955.

І.Франко Франко І.Я. Твори в XX т. - К.: Держлітвидав, 1950-1956.

В.Стус Василь Стус. Поезії. - К.: Радянський письменник, 1990. – 222 с. іл.. 32 с.